

A klasszikus retorika időszerűsége

1. A klasszikus retorikán azt a retorikát értem, amely Kr. e. 330-tól a Kr. u. első század végéig alakult ki, és olyan kézikönyvekben hagyományozódott ránk, mint ARISZTOTELÉSZ Rétorikája (Kr. e. 329–323), CORNIFICIUS A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika (Kr. e. 86–82), CICERO *De inventione* (A feltalálásról, Kr. e. 82–80), *De oratore* (A szónokról, Kr. e. 55), *Orator* (A szónok, Kr. e. 46) és QUINTILIANUS *Institutio oratoria* (Szónoklattan, Kr. u. 96) című műve.

2. A kézirati hagyomány egy három könyvből álló Rétorikát tulajdonít ARISZTOTELÉSZnek. Az első könyv a meggyőzés valószínűségeken alapuló logikai eszközével és a beszédfajtákkal foglalkozik, a második azokkal a lélektani és etikai bizonyítékokkal, amelyek az érzelmek és a jellemek valószínű ismeretén alapulnak, a harmadik pedig a stílust és az elrendezést vizsgálja. Stílustanában fontos helyet kap a szemléletesség, a metafora és a körmondat. Az első két könyv azt a kérdéscsoportot fejtegeti, amelyet az inventio, a feltalálás fogalomkörébe utalhatunk, a harmadik a fellelt anyag nyelvi kidolgozását és elrendezését tárgyalja.

Az épségben ránk maradt antik retorikák magyarra fordításának gondolata akkor merült fel bennem, amikor elkezdtem CATULLUS és MARTIALIS költészetének nyelvezetét és stílusát vizsgálni az 1970-es évek elején (ADAMIK 1971, 1975). Az efféle rész tanulmányok arról győztek meg, hogy a stíluseszközök funkcióit akkor értjük meg igazán, ha a klasszikus retorika egész rendszerét át tudjuk tekinteni, és világosan látjuk e klasszikus rendszer részeinek szerepét. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele volt a klasszikus retorika rendszerét őrző és áthagyományozó görög és latin nyelvű retorikák világos és érthető, ám mégis gondolathű magyar nyelvre való átültetése. Hosszú távú programom megvalósítását ARISZTOTELÉSZ Rétorikájának fordításával kezdtem, amely 1982-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. A fordítást KAPITÁNYFŐ ISTVÁN ellenőrizte, az utószót pedig FALUS RÓBERT és KAPITÁNYFŐ ISTVÁN lektorálta. Hálas köszönetemet ez úton is mindkettőjüknek kifejezem, különösen KAPITÁNYFŐ ISTVÁNNak, akinek gondossága és precizitása nagy segítséget jelentett a fordítás nehéz munkájában. ARISZTOTELÉSZ Rétorikájának az átültetése ugyanis szinte megoldhatatlan nehézségek elé állítja a fordítót. A Rétorika első magyar fordítója, KIS JÁNOS, ennek okát ARISZTOTELÉSZ „szófösvény” előadásában és a magyar „rhetoricai terminológia” hiányában látja (vö. ARISTOTELES Rhetoricája Kis Jánostól, 1845). Az arisztotelészi tömörség oka sok esetben abban rejlik, hogy az előadási célokat szolgáló eredeti görög szövegben a szerző olykor vázlatosan utal egy-egy gondolatra, amit azután élőszóban részletesebben kifejtett. A terminológiai nehézségek a mai fordítónak is sok gondot okoznak. KIS JÁNOS 1845-ben megjelent fordításának terminológiája elavult, s emiatt szövege ma alig érthető. Ezért kellett ARISZTOTELÉSZ Rétorikáját újra lefordítanunk. Fordításunk immár második kiadásban is megjelent (1999).

3. A Kr. e. 3. és 2. században keletkezett görög retorikák elvesztek, újításait azonban CORNIFICIUS A C. Herenniusnak ajánlott retorika című műve megőrizte. A munka négy könyvből áll. Az 1., 2. könyvben és a 3. elején taglalja az inventiót, a feltalálást, a 3. könyv további részében a dispositiót (elrendezést), a pronuntiatiót (előadásmódot) és a memoriát (emlékezőtehetséget). A 4. könyvben pedig, amely terjedelmét tekintve a leghosszabb, az elocutiót, azaz a stílussal kapcsolatos tudnivalókat írja le. Stílustanát a három stílusnem elméletével kezdi, majd a stílusereyekkel folytatja: fontos számára a választékosság, a szerkesztettség és a fenség. A fenség (dignitas) a szó- és gondolatalakzatokat foglalja magában. A szóképeket a szóalakzatok között tárgyalja, de jelzi, hogy jelentésváltozás történik bennük. Mindez azt mutatja, hogy az alakzatok és szóképek tana a Kr. e. 1. század első felében még csak kialakulófélben volt.

Mivel e munka CICERO műveivel együtt hagyományozódott, egészen a humanisták koráig CICERÓnak tulajdonították. A humanisták megállapították, hogy CICERO nem írhatta, mert stílusa eltér a cicerói művek stílusától, és szerzőjét azzal a CORNIFICIUSSzal azonosították, akit QUINTILIANUS gyakran emleget, és idéz is tőle. Mivel ezek az idézetek megtalálhatók a Herenniusnak ajánlott retorikában, azonosításuk elfogadhatónak tűnik. A mű a retorika teljes rendszerét tartalmazza, és anyagát szerzője jó didaktikai érzékkel osztja fel és tárgyalja, ezért a mű a középkor folyamán nagy közkedveltségnek örvendett. Ennek ellenére a magyar szellemi életre és irodalomtudományra nem hatott olyan mértékben, amilyenben ez elvárható lett volna. A mű egészét nem fordították le magyarra, mindössze a 3. könyv fordítása jelent meg magyarul egy vidéki gimnázium évkönyvében: A Caius Herenniusshoz intézett rhetorika III. könyve (1909–1910). Keletkezésének körülményeit vizsgálva, tisztáztam viszonyát CICERO De inventione című munkájához. Megállapítottam, hogy a Kr. e. 1. század 80-as éveinek elején keletkezett, egy-két évvel CICERO említett műve előtt, és kétnyelvű kiadásban adtam közre (CORNIFICIUS /1987; lektorálta és a fordítást az eredetivel egybevetette HEGYI GYÖRGY és MARÓTI EGON.). Második kiadása az eredeti latin szöveg nélkül jelent meg (CORNIFICIUS /2001).

4. CICERO alaposan felvértezte magát retorikai, jogi és filozófiai ismeretekkel, mielőtt a nyilvánosság előtt szónokként fellépett volna. E felkészülését képezte egy retorikai kézikönyv, amely De inventione (A feltalálásról) címen maradt ránk. A mű két könyvből áll, és egy-két évvel a Rhetorica ad Herennium után keletkezett. E két munka között sok a hasonlóság, ami részben közös forrás használatával magyarázható, részben azzal, hogy CICERO merített a Herenniusnak ajánlott retorikából.

CICERO mint Róma legkiválóbb szónoka nagyszerű politikai karriert futott be, amely 63-as konzulágában csúcsosodott ki. Óriási tekintélye komoly akadályt gördíthetett volna Caesar politikai karrierje útjába, ezért Caesar felvette a kapcsolatot Cicero ellenségével, Clodiusszal, majd száműzette Cicerót. Ezután szövetséget kötött Pompeiusszal és Crassusszal, és kiszorították Cicerót a politikai életből. CICERO tehát jobb híján irodalmi tevékenységnek szentelte napjait,

s ennek eredményeként készült el Kr. e. 54 novemberében fő retorikaelméleti műve, a *De oratore* (A szónokról).

E műve nem retorikai tankönyv, hanem dialógus. A mű címe, helyzete, szereplői CICERO saját helyzetének kifejezői. Annak az államférfinak az alakját akarja az olvasók elé állítani, akinek a római szabad államban szerinte legfontosabb a szerepe, a szónokét. Azokat beszélteti erről a témáról, akik saját tanulóévei alatt a szónoki ideált testesítették meg számára: Marcus Antonius és Licinius Crassus. A dialógus ugyanis Kr. e. 91 szeptemberében, a ludi Romani két ünnepnapján játszódik Crassus tusculumi villájában. Azonban a hagyományos retorikai szakirodalom is rányomta bélyegét erre a műre. Megtalálható ugyanis benne a retorikai kézikönyvek felépítési elve, azaz hogy a mű a szónok öt feladata szerint épül fel, de CICERO eredeti módon dolgozza fel témáját. Az, ami igazán érdekes számára, nem más, mint a szónok egyetemes műveltségének szükséges és elengedhetetlen volta, a tökéletes szónok alakjának felmutatása. Ezt propagálja, ezt védelmezi öccsével, Quintusszal szemben, aki a természetes adottságot és a gyakorlatot tekintti alapvetőnek a szónokban.

Meg kell még említenünk CICERO Orator (A szónok) című egy könyvből álló értekezését, amelyet 46 novemberében fejezett be. Az előszóból megtudjuk, hogy Brutus kérésére írja e művet, aki azt kéri tőle, hogy vázolja fel, hogy az „ékes-szólásnak melyik nemét méltányolja leginkább”, azaz szerinte milyen a tökéletes szónok. E művében tehát a tökéletes szónok alakját írja le, aki egyszerű stílusban tanít, a közepesben megnyer, a fennköltben pedig megindít, mert megindítás nélkül nincs győzelem. E művében CICERO saját szónoki gyakorlatát védelmezi. Ugyancsak a 46. év termése Brutus című dialógusa, szintén egy könyvből álló munkája, amelyben a római ékes-szólás történetét vázolja fel a kezdetektől a saját koráig. Kisebb szónoki művei még a *Partitiones oratoriae* (A szónoki felosztások), a *Topica* (A helyek) és a *De optimo genere oratorum* (A legkiválóbb szónok).

Bár a fenti művek közül a tudományos közvélemény a *De oratore* (A szónokról) című nagyszabású munkát tartja CICERO fő művének, mindeddig ez a nagy mű nem volt magyarra lefordítva. De nem volt magyar fordítása a *De inventione*, a *Partitiones oratoriae* című kisebb műveknek sem. Érthető tehát, hogy mindezeket a műveket egy kötetben tettük közzé magyar fordításban Cicero összes retorikaelméleti művei címen (CICERO /2012, fordították és a jegyzeteket összeállították: ADAMIK TAMÁS, CSEHY ZOLTÁN, GONDA ATTILA, KISDI KLÁRA, KRUPP JÓZSEF, MEZEI MÓNICA, POLGÁR ANIKÓ és SIMON L. ZOLTÁN). A kötetet ADAMIK TAMÁS szerkesztette, és mintegy ötvenoldalas tanulmányban vázolta fel a lefordított cicerói művek gondolatrendszerét és hagyományozásuknak történetét.

CICERO retorikaelméleti művei közül korábban csak kevés volt magyarra fordítva. FÁBIÁN GÁBOR *Rhetoricumok* összefoglaló címen adott ki három művet: 1. Brutus. A Híres Szónokról. 2. A szónok. 3. A szónokok legjobb neméről (1865). A Brutust a 20. század elején újra lefordította POSCH ÁRPÁD, magyarul és latinul is kiadva a művet (1903). Végül a 20. század második felében ismét megjelent az *Orator* (A szónok) KÁRPÁTY CSILLA fordításában (CICERO /1987).

5. Az ókor legnagyobb szabású retorikáját MARCUS FABIVS QVINTILIANVS írta meg *Institutio oratoria* (Szónoklattan) címen. E művében összegezi, rendszerezi, értékeli mindazt, amit a görög és a római szerzők e témakörben alkottak. A retorika rendszerét a nevelés folyamatába ágyazva vizsgálja, diakrón és szinkrón szempontokat egyaránt érvényesítve. Ez az első olyan retorikai kézikönyv, amely az egész görög és latin szépirodalmat értékelve és felhasználva fejti ki témáját.

Szónoklattanának felépítését maga a szerző így ismerteti. Az első könyv azt tartalmazza, ami megelőzi a szónok munkáját: a kisgyermek nevelése, az írás és olvasás, a tanító szerepe, egyéb tantárgyak: grammatika, zene, geometria, az előadásmód elemei, több tárgy egyidejű tanításának kérdése. „A másodikban a retorikaoktatás első elemeit fogjuk tárgyalni, s azt a kérdést fogjuk vizsgálni, mi a retorika lényege”: a retorikaoktatás kezdete, a tanár kiválasztása, az első retorikai gyakorlatok, a tanulókkal való egyéni foglalkozás, a retorika fogalma, célja, hasznossága, tudományjellege és kapcsolata más tudományokkal. „Ezután öt könyvet szentelünk a feltalálásnak (*inventio*), mert ehhez kapcsoljuk az elrendezést (*dispositio*), négyet pedig a stílusnak (*elocutio*), ide tartozik az emlékezetbe vésés (*memoria*) és az előadásmód (*pronuntiatio*).” QVINTILIANVS tehát a retorika hagyományos öt részének kilenc könyvet szentel, mégpedig úgy, hogy e részek közül fő résznek az *inventiót* és az *elocutiót* tekinti, az előbbihez kapcsolja a *dispositiót*, az utóbbihoz pedig a *memoriát* és a *pronuntiatiót*. Végül következik a 12. könyv, amelyben leírja az ideális szónok alakját, azt, „hogy milyenek legyenek erkölcsei, milyen szempontok vezessék az ügyek vállalásában, tanulmányozásában és előadásában, milyen legyen stílusneme, mikor fejezze be ügyvédi tevékenységét, és ezután mivel foglalkozzék” (1. Előszó, 21–22).

Magyarországon először 1832-ben vehettek a kezükbe az érdeklődők magyar nyelven Quintilianus-szöveget, KIS JÁNOS fordításában M. Fábivs Quintilianus' ékesszólási oktatásaiból a' X-dik könyv' I-ső Része (1832). 1853-ban SZENCZY IMRE közöl több részletet az 1. és a 2. (1853), majd pedig bizonyos kihagyásokkal az egész művet közre adja (1856). A 10. könyvet, mivel iskolai tananyag volt, kommentárral is kiadták (1872). Az első teljes fordítás PRÁCSER ALBERTÉ, mely két kötetben jelent meg (1913–1921). A teljességen kívül nagy érdeme a precíz filológiai felszereltség: tudományos bevezetéssel, jegyzetekkel van ellátva, továbbá a második kötet végén a függelékben latin–görög–magyar műszótár, magyar–latin–görög műszótár és tulajdonnevek szótára található. PRÁCSER BONNELL lipcsei kiadása (1872–1874) alapján fordított. BONNELL kiadása óta sokat fejlődött a QVINTILIANVS-szövegkritika, az 1920-as évek óta a magyar köznyelv is sokat változott, ezért felmerült az igény egy új Quintilianus-fordításra. Ennek az igénynek kívántunk megfelelni új fordításunkkal: Marcus Fabivus Quintilianus: Szónoklattan. (QVINTILIANVS /2008; szerkesztette: ADAMIK TAMÁS; fordította és a jegyzeteket összeállította: ADAMIK TAMÁS, CSEHY ZOLTÁN, GONDA ATTILA, KOPECZKY RITA, KRUPP JÓZSEF, POLGÁR ANIKÓ, SIMON L. ZOLTÁN, TORDAI ÉVA.)

6. A klasszikus retorika ismerete azért időszerű ma is, mert a 20. századi retorikai kutatások a klasszikus retorikának egy-egy részét vagy aspektusát ragadják ki,

és azt állítják kutatásaik középpontjába. „Ennek megfelelően a retorikát vizsgálják: 1. mint jelentést; 2. mint etikai értéket; 3. mint motívumot és okot; 4. mint érvelést és megismerést; 5. mint stílust; 6. mint műelemző módszert, és végül 7. mint fogalmazástanítást” (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 141). A klasszikus retorika egészének ismerete nagy segítséget jelenthet a 20. század irányzatainak értékelésében és megítélésében. Például a liège-i Rhétorique générale (Általános retorika, 1970) a retorika egésze szemszögéből nézve egyáltalán nem általános, hiszen csak az elocutióval, annak is csak egy részével, az alakzatok és a szóképek tanával foglalkozik. Ezen irányzatok közül én magam azt érzem a legjelentősebbnek, amely a retorikát úgy értelmezi és kutatja, mint érvelést és megismerést. Ezen irányzat legnagyobb hatású képviselőjének CHAÏM PERELMANT (1912–1984) tartom, aki ARISZTOTELÉSZ szellemében több jelentős művet írt a retorikai érvelésről; közülük talán a legfontosabb az, amelyet LUCIE OLBRECHTS-TYTECÁVAL adott ki 1958-ban Párizsban *La nouvelle rhétorique. Traité de l’argumentation* (Az új retorika. Értekezés az érvelésről) címen.

Kulcsszók: klasszikus retorika, modern retorika, új retorika, retorikatörténet, fordítás, terminológia, irodalomtudomány.

Hivatkozott irodalom

- A Caius Herenniushoz intézett retorika III. könyve.* Fordította MORAVSZKY FERENC]. Nyíregyházi Ág.[ostai hitvallású] Főgimnázium Értesítője 1909–1910: 19–44.
- ADAMIK TAMÁS 1971. Catullus hasonlatainak eredete, struktúrája és funkciója. *Antik Tanulmányok* 18: 234–246.
- ADAMIK TAMÁS 1975. A görög eredetű szavak funkciója Martialis költészetében. *Antik Tanulmányok* 22: 247–255.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- ARISTOTELES /1845. *Aristoteles Rhetoricája*. Ford. KIS JÁNOS. Széptani Remekírók 2. Kisfaludy Társaság, Buda.
- ARISZTOTELÉSZ /1982. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- CICERO /1903. *Cicero Brutusa*. Ford. és jegyzetekkel ellátta POSCH ÁRPÁD. Franklin, Budapest.
- CICERO /1987. A szónok. Ford. KÁRPÁTHY CSILLA. In: *Cicero válogatott művei*. Vál. és az utószót írta HAVAS LÁSZLÓ. Könyvkiadó, Budapest. 203–286.
- CICERO /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CORNIFICIUS /1987. *A C. Herenniushoz ajánlott rétorika. Latinul és magyarul*. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK TAMÁS. Görög és Latin Írók. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CORNIFICIUS /2001. *A szónoki mesterség. Cornificius A C. Herenniushoz ajánlott rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Magyar Könyvklub, Budapest.
- FÁBIÁN GÁBOR összeáll. 1865. *Rhetoricumok*. Lampel Róbert, Pest.

- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- QUINTILIANUS /1832. M. Fábius Quintilianus' ékesszólási oktatásaiból a' X-dik könyv' I-ső Része. Ford. KIS JÁNOS. *Felső-Magyar-oroszági Minerva* 8: 745–756.
- QUINTILIANUS /1853. Néhány fejezet Quintilianusból. Ford. SZENCZY IMRE. *Új Magyar Múzeum* 3/1: 386–402.
- QUINTILIANUS /1856. *Marcus Fabius Quintilianus Utasítása az ékesszólásra*. Ford. SZENCZY IMRE. Érseki Lyceum, Eger.
- QUINTILIANUS /1872. *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae liber decimus*. Magyarázta HOLUB MÁTYÁS. Lampel, Pest.
- QUINTILIANUS /1872–1874. *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae liber duodecim* 1–2. Kiad. BONNELL, EDUARD. Teubner, Leipzig.
- QUINTILIANUS /1913–1921. *M. Fabius Quintilianus Szónoklattana. I. kötet: I–VI. könyv; II. kötet: VII–XII. könyv*. Ford. PRÁCSER ALBERT. Franklin-Társulat, Budapest.
- QUINTILIANUS /2008. *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.

The timeliness of classical rhetoric

In this paper, the author reports on a large program spanning several decades: the translation of classic works on rhetoric into Hungarian and their publication with commentaries, notes, and introductions. The present author translated Aristotle's and Cornificius' works on rhetoric himself, and Cicero's theoretical papers on rhetoric and Quintilian's *Institutio oratoria* together with his disciples. Here he emphasises that knowledge of the whole of classical rhetoric may be a great help in evaluating and assessing twentieth-century trends in rhetoric and related scholarly fields.

Keywords: classical rhetoric, modern rhetoric, new rhetoric, history of rhetoric, translation, terminology, literary science.

ADAMIK TAMÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem